I Inleiding

In 1646 stelde Constantijn Huygens vast dat de opvoeding van zijn oudste zoon beëindigd was. Hij had hem 'uit de schaduw in 't grote licht' gebracht. Deze dichterlijke aanduiding voor de overgang van jeugd naar volwassenheid is te lezen in het dagboekje dat Huygens bijhield over het opgroeien van zijn kinderen. Nu zijn de begrippen jeugd en schaduw op meer dan één manier met elkaar te verbinden. Huygens bedoelde ermee dat kinderen nog onder de hoede stonden van hun ouders. Daarnaast dacht hij misschien aan de toen geliefde vergelijking tussen leven en toneel: pas als volwassene kwam men voor het voetlicht te staan.

Kinderen blijven ook in de schaduw door de barrière die bestaat tussen hen en volwassenen. Of het nu gaat om een ouder die zijn kind wil begrijpen of een volwassene die terugkijkt op zijn kinderjaren, het blijft moeilijk deze scheidslijn in de tijd te overbruggen. Voor een historicus die zich met kinderen uit het verleden bezighoudt, krijgt de term schaduw er nog een dimensie bij. Hij moet immers ook een barrière tussen heden en verleden overbruggen, die groter wordt naarmate men verder terugreikt in de tijd. Door zijn dagboek heeft Huygens zijn kinderen echter niet alleen voor tijdgenoten, maar ook voor latere historici uit de schaduw gebracht.

Het dagboek van Huygens is een bijzonder egodocument. Het is het oudst overgeleverde dagboek in Europa dat uitsluitend bestemd was voor aantekeningen over kinderen. De tekst is daardoor zowel belangrijk voor de geschiedenis van het kind als voor de ontwikkeling van het dagboek. Huygens' dagboek vormt het uitgangspunt voor deze studie over de veranderingen die sindsdien optraden in de ideeën en praktijk van de opvoeding en in de manier waarop daarover in egodocumenten werd geschreven.

1. De geschiedenis van het kind: conflicterende visies

De jaren rond 1800 zijn door historici lange tijd gezien als de periode waarin het kind werd 'ontdekt'. Daarmee werd bedoeld dat toen het besef doordrong dat kinderen wezenlijk verschillen van volwassenen. In die tijd ontstond het moderne kindbeeld met zijn nadruk op de instinctieve, irrationele, spontane, ongeremde en fantasievolle kanten. Volwassenen gingen de vroegste jaren van het leven sindsdien hoger waarderen. De jeugd werd in de negentiende eeuw meer dan ooit het symbool voor vernieuwing en vooruitgang. De aandacht voor opvoeding en onderwijs nam eveneens sterk toe, zowel bij ouders als bij de overheid.

Al in de tijd zelf was men zich bewust van het ontstaan van nieuwe opvattingen. De predikant Willem Ockerse, bijvoorbeeld, schreef in zijn autobiografie uit 1823 over de 'verandering welke sedert ongeveer een halve eeuw bij ons en elders is doorgedrongen'. Ockerse zag deze omslag echter niet uitsluitend positief: het ouderlijk gezag werd verwaarloosd en kinderen waren in zijn ogen te onafhankelijk van hun ouders geworden. 'De verandering, die ik in dit opzicht heb *zien* gebeuren, is zo groot, dat ik met schrik aan de toekomst denk,' schreef hij.

De historische studies die sindsdien verschenen, betroffen vooral de veranderingen in onderwijs en pedagogie. De geschiedenis van het kind bleef desondanks betrekkelijk marginaal, totdat in 1956 en 1960 twee boeken verschenen waarin de opvatting dat er rond 1800 een radicale mentaliteitsverandering plaats had gevonden, een extreme formulering vond.[1] De auteurs waren de Nederlander Jan Hendrik van den Berg en de Fransman Philippe Ariès. Het werk van de eerste is thans in vergetelheid geraakt, dat van de tweede heeft daarentegen een klassieke status verworven. In hun visie was er tot in de achttiende eeuw nauwelijks plaats voor het kind in de Europese samenleving. Zodra een kind kon lopen en praten, werd het, hoewel lichamelijk onvolgroeid, opgenomen in de wereld van de volwassenen. Voor de adolescentie als leeftijdsfase was naar hun mening helemaal geen plaats.[2] Deze opvattingen werden al snel gemeengoed bij pedagogen, sociologen en het bredere publiek.[3]

In navolging van Van den Berg en Ariès gingen meer historici zich met het thema bezighouden, en zij scherpten hun stellingen verder aan. Auteurs als Lloyd DeMause, Lawrence Stone en Edward Shorter stelden dat kinderen eeuwenlang gewaardeerd noch gewenst waren en vaak schromelijk werden verwaarloosd.[4] Moederliefde was volgens onder meer Elisabeth Badinter een uitvinding van de late achttiende eeuw. Voordien zou de relatie tussen ouder en kind zijn bepaald door koelheid, afstandelijkheid, ja zelfs harteloosheid. Een aanwijzing voor dit gebrek aan ouderliefde was volgens haar de gewoonte dat moeders hun zuigelingen niet zelf voedden maar uitbesteedden bij voedsters. Dat betekende als regel dat een kind één tot twee jaar ver weg van het ouderlijk huis werd grootgebracht.[5] De hoge kindersterfte, die tot de negentiende eeuw in heel Europa bestond, zag zij als een gevolg van dit gebrek aan ouderliefde. Het uitbesteden van kinderen bij voedsters was volgens haar een vorm van kindermoord.

Dergelijke op weinig feiten gebaseerde maar gloedvol gebrachte interpretaties laten zien dat de geschiedenis van het kind een thema is waarbij historici al snel hun distantie laten varen. Waar zij anders zo oplettend anachronismen vermijden, passen zij hier ongeremd moderne waardeoordelen toe op situaties van eeuwen her. Hun voorstelling van zaken is sterk beïnvloed door huidige discussies over bijvoorbeeld crèches en werkende moeders. Bijgevolg is hun sombere beeld vooral een moderne constructie, die kan worden betiteld als de 'zwarte legende' van het kind in het verleden.[6]

Nadat de ideeën van Ariès aanvankelijk binnen en buiten de wetenschappelijke wereld alom aanvaard werden, begonnen enkele historici twijfels te uiten.[7] Shulamith Shahar bijvoorbeeld liet zien dat al in de middeleeuwen de ontwikkeling van kind tot volwassene werd gezien als een gefaseerd proces.[8] Alan Macfarlane zag ouderliefde als een onveranderlijke menselijke emotie en een constante factor in de geschiedenis.[9] Een zeer rooskleurige voorstelling werd ook door Linda Pollock gegeven in haar boek *Forgotten children* over kinderen in Engeland en Amerika in de zestiende tot de negentiende eeuw.[10] Andere historici, onder wie Harry Peeters en Natalie Davis, bestreden de gedachte dat voor 1800 de adolescentie als aparte levensfase afwezig was.[11]

Kortom, er ontwikkelde zich in de geschiedschrijving een tegenbeeld van kinderen die eeuwenlang liefdevol werden opgevoed en van volwassenen die zich altijd al bewust waren geweest van hun specifieke eigenschappen. Deze historici waren echter op hun beurt niet minder emotio-

neel bij het thema betrokken en evenzeer beïnvloed door hedendaagse discussies. Ook hun voorstelling van zaken is sterk ideologisch bepaald en hun interpretatie getuigt eveneens van vooringenomenheid. Door hun systematische omkering van het beeld van Ariès ontstond een nieuwe constructie, die de 'witte legende' van het kind kan worden genoemd.

Van een dialoog tussen beide groepen onderzoekers is nauwelijks sprake geweest.[12] Dientengevolge zijn er thans twee concurrerende historische beelden. Aan de ene kant is er het negatieve beeld, de zwarte legende, van Ariès, Van den Berg, Shorter, Stone en Badinter, aan de andere kant is er het positieve beeld, de witte legende, van Shahar, Pollock, Peeters en Macfarlane.[13] Het negatieve beeld is nog steeds gangbaar in de sociale wetenschappen en is nog steeds bekend bij het brede publiek, maar de meeste vakhistorici zijn inmiddels bekeerd tot de witte legende.

Op beide benaderingen valt veel af te dingen. Beide modellen maken het historische materiaal ondergeschikt aan reeds bestaande opvattingen en laten te weinig ruimte voor nuancering. Toch heeft vooral de witte legende de geschiedenis van het kind op een dood spoor gebracht, omdat het een statische en ahistorische visie betreft, waarin vrijwel elke verandering in de loop van vele eeuwen wordt ontkend.

Antropologisch onderzoek laat zien dat relaties tussen mensen en hun gedrag voor een groot deel bepaald worden door de structuur van de samenleving waarin zij leven. Dat geldt ook voor de verhouding tussen ouder en kind.[14] In deze studie zal daarom meer worden uitgegaan van een hernieuwde, maar kritische oriëntatie op de oorspronkelijke vraagstellingen van Ariès en Van den Berg, dan van de reactie die daarop volgde.[15] We zullen op zoek gaan naar veranderingen in de opvoeding in theorie en praktijk en in de beleving en waardering van de kinderjaren. We zullen daarbij meer waarde hechten aan nuanceringen dan aan modellen. Bovenal willen we de discrepanties belichten die bestonden tussen norm en praktijk en tussen ideaal en werkelijkheid.

De Republiek der Verenigde Nederlanden nam in de zeventiende en achttiende eeuw een aparte plaats in Europa in. Het was een welvarend land met een rijke burgerij. Het was een republiek in een tijd dat de meeste landen monarchieën waren. Handel en nijverheid bepaalden de economie, terwijl de rest van Europa een nog overwegend agrarisch karakter had. Het land was dichtbevolkt en sterk verstedelijkt. Vanwege deze relatief moderne sociale structuur hebben Ariès en Stone de eerste ontwikkeling van het nieuwe kindbeeld in Nederland gesitueerd.[16] Hier zouden

kinderen relatief vroeg met begrip en waardering zijn behandeld. Deze visie is later uitgewerkt door Simon Schama, die in zijn werk over de Gouden Eeuw, *Overvloed en onbehagen*, een apart hoofdstuk wijdde aan 'de republiek der kinderen'.[17]

Ariès wees er terecht op dat Nederlandse schilders als eersten kinderen op een realistische en natuurlijke wijze afbeeldden.[18] Ook Schama interpreteerde de vele schilderijen en prenten waarop kinderen staan afgebeeld als een teken dat in Nederland toen al een sterke affectieve band tussen ouder en kind gewoon was.[19] Kunsthistorici kijken echter op een andere manier naar deze afbeeldingen. Hun onderzoek heeft de afgelopen decennia een sterk iconologisch karakter gehad, en binnen deze interpretatiepraktijk zijn de op genreschilderijen afgebeelde kinderen slechts metaforen van morele boodschappen. De bellenblazende kinderen op werk van Jan Steen duiden bijvoorbeeld slechts de vergankelijkheid van het leven aan.[20] In de Nederlandse literatuur van de zeventiende en achttiende eeuw zijn eveneens kinderen te vinden. Aan hun rol is door neerlandici en historici nog weinig aandacht gegeven.[21] Een eigen jeugdliteratuur ontstond pas in de late achttiende eeuw, toen de eerste kinderboeken geschreven werden.[22]

Het beeld van het Nederlandse kind in het verleden is mede bepaald door de commentaren van buitenlanders. In veel reisverslagen hebben zij hun verbazing uitgesproken over de vrijheid waarmee kinderen hier te lande werden opgevoed. Of de bezoekers nu uit Engeland, Frankrijk of Duitsland kwamen, zij waren het erover eens dat Nederlandse kinderen verwend werden. De schrijver van een Engels werkje over de Republiek uit 1669 constateerde dat de ouders 'a little too indulgent to their children' waren. Het resultaat was dat van veel kinderen niets terechtkwam: zij werden afgevoerd richting Oost- of West-Indië.[23] In dezelfde tijd schreef de Fransman Jean-Nicolas de Parival: 'Zij geven hare kinderen al te veel toe en straffen ze niet genoeg. Vandaar komt het dat vele onkwalijk opgevoed zijn, haar tegen hare ouderen verheffen, en haar duizend hartzeren aandoen.' Ook De Parival, hoogleraar te Leiden, meldt dat kinderen die niet wilden deugen naar Indië werden gestuurd.[24] De Zwitser Albert Haller, die in 1723 in Leiden studeerde, schreef kort en bondig: 'Die Jugend ist ungeschliffen.'[25] Daar kunnen tal van vergelijkbare Duitse observaties aan worden toegevoegd, zoals die van een zekere Joachim Christoph Nemeiz uit 1745, die een afkeer had van de 'vertrauliche Umgang' tussen kind en ouder die hij hier aantrof.[26]

Reisjournalen gelden als een weinig betrouwbare bron, omdat reizi-

ARITMETICA,
Ofte
Reken-konst / beschreven
Door
Ian Belot Dieppois, lief-hebber
der Reken-konst.

ACAD.
LUGD.BAT.
BIBL.

HOOFTZWEER.

Sum ex libris Gilberti Upten Noort

Tot Hoorn,
Ghedruckt by Jan Jochimsz. Bybanck/
Boeck-drucker/ woonende inde Kamen
inde Druckerye. Anno
1621.

Titelblad van Jan Belot, *Aritmetica*.

gers dikwijls bestaande clichébeelden verwoordden.[27] Maar clichés kunnen ook waarheid bevatten en ze worden in dit geval impliciet bevestigd door Nederlandse reizigers, die in het buitenland onder de indruk kwamen van de 'zeer aardige en welopgevoede kinderen' die ze er aantroffen, zoals Lodewijk van der Saan, die rond 1696 in Engeland verbleef. Hij was verbaasd te zien dat kinderen daar voor hun ouders moesten knielen als ze hun iets wilden vragen.[28]

Het beeld van buitenlanders stemt overeen met het zelfbeeld van de Nederlanders. Zij klaagden er zelf regelmatig over dat hun landgenoten veel te toegeeflijk optraden tegen hun kinderen. Het in 1690 verschenen boek *Algemeene opvoedinge der hededaagse kinderen* is van begin tot eind een aanklacht tegen de 'kwade ende onordentlijke wijze van opvoedinge der kinderen'. De schrijver beklaagt zich over de 'trage en flauwe bestraffing'. Vooral de moeders zouden schuldig zijn door hun 'malle barmhartigheid' tegenover de misdragingen van hun kroost. Door hun slechte opvoeding hadden Nederlandse kinderen een grote kans voor galg en rad op te groeien. Dat moest letterlijk worden verstaan, en om dat te illustreren geeft de anonieme auteur een 'treflijk exempel'. Een misdadiger, reeds op het schavot staand, vroeg of hij alvorens te worden opgehangen nog éénmaal met zijn moeder mocht spreken. Het werd hem toegestaan. Maar terwijl hij zijn moeder omhelsde, beet hij haar neus af. Vervolgens sprak hij haar streng toe: 'Gaat nu, dit zal u een teken en merk zijn dat gij mij in mijn jonkheid niet behoorlijk en hebt getuchtigd nochte bestraft.'[29] Dat het hier een anekdote uit de zestiende eeuw betreft, toont aan hoe hardnekkig deze voorstelling was.[30]

Het waren altijd de moeders die het moesten ontgelden. Een bekend spreekwoord luidde: 'Het zotste dat men vindt, is een moeder met haar kind.'[31] Het thema van 'mal moertje, mal kindje' was populair in kluchten.[32] Op de titelpagina van een schoolboek uit 1621 staat een echtpaar afgebeeld in gesprek met een schoolmeester. De man zegt: 'Slaet hem vrij en spaert plack noch roe, eer ick hem elders doe.' Maar de vrouw zegt: 'Ick ben schier ontsint, ic kan niet verdragen dat mijn soete kint dus ghy hebt geslagen.'[33] Johan de Brune schreef in zijn populaire *Banket-werk* uit 1658 herhaaldelijk over 'kindersbederf door toegeving'. Veel kinderen werden 'beter gevoed dan opgevoed', meende hij. Zijn advies luidde: 'Olie met azijn gemengd maakt de beste saus; doet er dan nog zout bij om een goede kindersalade te maken.'[34] Zelfs in een veel gebruikt schoolboek werd de jeugd voorgehouden dat 'zotte moeders' hun kinderen veel te veel verwennen, en een oorzaak waren van 's mensen 'ellende en miserie'.[35] Een

conflict over het slaan is ook te vinden op de kinderprent van Jan de Wasser met zijn wijf, waarop de hanige moeder (Griet) vindt dat de sullige vader (Jan) hun kind niet mag slaan.[36] De onderschriften bij de afbeeldingen luiden:

> 'Het kindje dat wort groot en stout
> Jan het voor zijn Naarsje klout'

> 'Omdat Jan dat heeft gedaan
> komt Griet hem met de zweep slaan.'

Klachten over de Nederlandse jeugd blijven de gehele achttiende eeuw door aanhouden, en onder meer Justus van Effen keerde zich tegen 'malle moedertjes'.[37] In een werk uit 1798, *Tafreel van de zeden in Holland*, is een apart hoofdstuk aan de kwestie gewijd. De anonieme auteur meent 'dat wel geen natie van Europa meer ingenomen met haar kinderen [is] dan de Hollanders met de hunne', maar, vervolgt hij, de ouders zijn de 'slaven van hun kinderen'. In de ogen van deze auteur waren de vaders even schuldig als de moeders. Het meest opmerkelijke vond hij dat kinderen in alles gelijk werden gesteld aan volwassenen: 'Zij mogen eten en drinken wat die eten en drinken, mogen mede spreken en oordelen gelijk zij hetzelve verkiezen.' Het resultaat was dat de Nederlandse kinderen 'hoogmoedig, waanwijs en zeer eigenlievend' werden.[38] Willem Ockerse was in

Details van kinderprent 'Hier hebt gij het leven en bedrijf/
van Jan de Wasser met zijn wijf' (ca 1800).

zijn studie over het Nederlandse volkskarakter uit 1797 dezelfde mening toegedaan.[39]

Buitenlanders noemen Nederlandse kinderen tegenwoordig nog steeds 'verbazend ongemanierd' en spreken dikwijls hun ongenoegen uit over de 'slappe opvoeding', die leidt tot een 'respectloze arrogantie' en een 'verbijsterend gebrek aan opvoeding, normen en waarden'.[40] Dit buitenlandse oordeel is de enige constante in de geschiedenis van het Nederlandse kind, want in andere opzichten blijkt er wel degelijk veel veranderd te zijn.

In de Republiek groeiden kinderen meestal op in een klein gezin, met een vader, een moeder en eventueel enkele broers en zusters. De 'extended family', waarbij ook grootouders, ooms en tantes onder één dak woonden, kwam hier nauwelijks voor. Wel was er vaak een inwonende dienstbode, niet alleen bij de elite, maar ook bij ambachtslieden. De gezinnen waren doorgaans klein. Toch werden er in de meeste huwelijken veel kinderen geboren, want aan anticonceptie werd niet of nauwelijks gedaan. Maar zoals overal in Europa stierven ook hier veel kinderen in de eerste levensjaren. Dat betekende dat men weinig broertjes of zusjes had en dat er vaak grote leeftijdsverschillen tussen de kinderen bestonden. Ook voor volwassenen in de leeftijd waarop men trouwt en kinderen krijgt, tussen de twintig en veertig jaar, was het risico van overlijden veel groter dan tegenwoordig. Door de gevaren van het kraambed liepen vrouwen in deze leeftijd meer risico jong te overlijden dan mannen.[41]

Achterblijvende partners hertrouwden meestal; omstreeks 1800 was één op de vier huwende mannen reeds getrouwd geweest, evenals één op de acht huwende vrouwen.[42] De helft van de mensen die de leeftijd van vijfentwintig jaar bereikten, had een of beide ouders verloren.[43] Veel kinderen werden door stiefouders opgevoed of belandden in een weeshuis. In het recht was weinig over de verhouding tussen ouder en kind vastgelegd. Ouders waren bij de wet verplicht tot het geven van onderdak, kleding en voeding, en ze moesten zorgen dat hun kinderen een vak leerden. Omgekeerd moesten kinderen hun ouders gehoorzamen.[44] De leeftijd waarop een kind meerderjarig werd, was in de meeste provincies vijfentwintig jaar.

Over het dagelijks leven van kinderen is vrij weinig bekend. Wel is het zeker dat onder het gewone volk kinderen al jong moesten werken voor de kost. De gangbare mening was dat het goed voor kinderen was vanaf hun zevende jaar 'na hunne kracht arbeid te doen'.[45] Op welke schaal kin-

derarbeid voorkwam en onder welke omstandigheden is echter niet bekend.[46]

Te beginnen met Erasmus zijn er in Nederland beschouwingen geschreven over de opvoeding van kinderen.[47] In moralistische geschriften, zoals die van de zeventiende-eeuwse predikant Petrus Wittewrongel, ligt de nadruk op de wederzijdse plichten van ouder en kind.[48] Men meende dat het karakter van een kind al bij de geboorte vastlag. 'Het kint vertoont zijn aard, korts naer het is geboren,' schreef Johan de Brune.[49] Strenge calvinisten zagen kinderen als door de erfzonde beladen wezens, wie zo snel mogelijk de beginselen van het christendom moesten worden bijgebracht. Een belangrijk onderdeel van de opvoeding was het 'breken van de wil'. Het kind moest leren gehoorzamen aan de ouders.

De gezaghebbende theoloog Gisbertus Voetius besprak in zijn *Biegt boeckxken der Christenen* allerlei zonden aan de hand van de tien geboden. Hij gaf daarbij veel aandacht aan de verhouding tussen ouder en kind. Ook mensen 'die haar kinderen niet en bestraffen ende kastijden over hare boosheid, die haar kinderen daarover niet stuurs genoeg aan en zien' noemde hij zondaars.[50] Dergelijke strenge opvattingen waren ten dele ontleend aan de geschriften van Engelse puriteinen. Verschillende van hun werken werden vertaald, maar hun invloed beperkte zich tot een kleine kring van orthodoxe gelovigen. Een veel grotere verspreiding en bekendheid hebben de opvoedkundige ideeën van Jacob Cats gehad. Hij schreef onder meer *Kinder-opvoedinghe aengewesen door sin-spreucken en spreeck-woorden.* Cats was streng, maar zijn ideeën zijn bij nadere beschouwing genuanceerder dan zijn befaamde gezegde 'kinderen hinderen'.[51] Ook in het oudste Nederlandse etiquetteboek, *Eene burgherlijcke onderrechtinge* uit 1623 van Godefroy Boot, wordt een 'matige strakheid' aanbevolen. Vaders moeten, schrijft Boot, hun kinderen liefhebben zonder hun dat te tonen, 'makende altoos dat ze gevreesd worden'.[52]

In de achttiende eeuw drongen nieuwe ideeën door, onder meer via de opvoedkundige geschriften van John Locke en Jean-Jacques Rousseau. Van Lockes *Some thoughts concerning education* uit 1693 verscheen vijf jaar later een Nederlandse vertaling.[53] Zijn populariteit blijkt uit het feit dat het boek meermaals herdrukt werd en er een halve eeuw later zelfs een nieuwe vertaling van verscheen. Rousseaus *Emile ou de l'éducation*, het meest invloedrijke pedagogische geschrift van de achttiende eeuw, werd daarentegen nooit in het Nederlands vertaald. Diens ideeën drongen hier daarom met enige vertraging en grotendeels via andere auteurs door.[54]

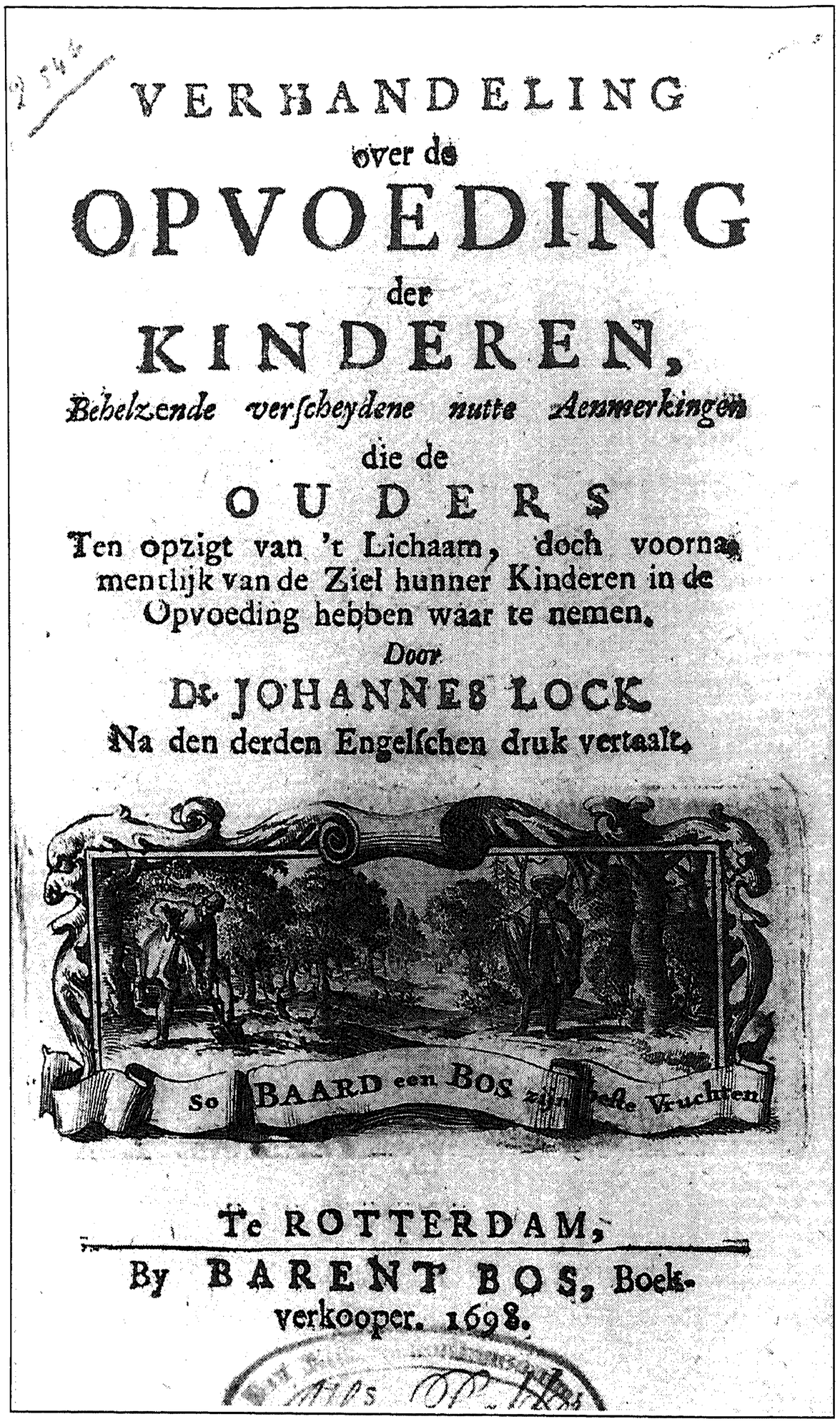

VERHANDELING
over de
OPVOEDING
der
KINDEREN,
Behelzende verscheydene nutte Aenmerkingen
die de
OUDERS
Ten opzigt van 't Lichaam, doch voornamentlijk van de Ziel hunner Kinderen in de Opvoeding hebben waar te nemen.
Door
Ds. JOHANNES LOCK.
Na den derden Engelschen druk vertaalt.

Te ROTTERDAM,
By BARENT BOS, Boekverkooper. 1698.

Titelblad van John Locke, *Verhandeling over de opvoeding der kinderen.*

De gedachte dat het kind van nature slecht is, en dat het karakter bij de geboorte vastligt, werd geleidelijk aan verruild voor de opvatting dat het in aanleg goed is, en bovendien een tabula rasa, een onbeschreven blad. Opvoeden werd bijgevolg meer en meer gezien als een kwestie van begeleiden en stimuleren. Over hoe dat moest gebeuren, liepen de meningen uiteen, en het aantal pedagogische geschriften nam in de achttiende eeuw dan ook sterk toe. In Nederland is Betje Wolff een van de bekendste auteurs op dit terrein geweest.[55] De rol van de moeder werd door haar en andere auteurs hoger dan tevoren gewaardeerd, wat uiteindelijk leidde tot een verheerlijking van het moederschap in woord en beeld.[56] De opvoeding was in deze tijd blijkens dagboeken, zoals dat van Jacoba van Thiel, een geliefd gespreksonderwerp in het leven van alledag.

Of deze veranderde pedagogische inzichten gevolgen hebben gehad voor de praktijk van de opvoeding is nog niet door historici onderzocht. Antropologisch onderzoek heeft de samenhang tussen ideeën en praktijken elders echter duidelijk naar voren gebracht. De visie op het kind blijkt een van de twee voornaamste variabelen te zijn die in niet-westerse samenlevingen de opvoedingspraktijk bepalen. Enerzijds zijn er culturen waarin men meent dat het karakter van een kind reeds bij de geboorte vastligt en waar ouders slechts het fysieke opgroeien van hun kinderen als hun verantwoordelijkheid zien. Anderzijds zijn er culturen waarin men meent dat het karakter van het kind nog ongevormd is en dat er in elk kind een scala aan ontplooiingmogelijkheden schuilt, die door de ouders tot ontwikkeling moeten worden gebracht. Daar zullen ouders meer aandacht geven aan de immateriële kanten van de opvoeding. Bovendien zullen zij hun kinderen eerder door middel van overtuigen dan door louter gezagsuitoefening in de door hen gewenste banen proberen te leiden.[57] In de zeventiende en achttiende eeuw heeft zich in Nederland een dergelijke verschuiving voorgedaan. In de volgende hoofdstukken zal worden nagegaan met welke veranderingen dat in de praktijk van de opvoeding gepaard ging. Bovendien zal blijken dat kinderen zelf hun opvoeding ook anders gingen ervaren.

2. De ontwikkeling van een complex genre: egodocumenten

Mensen schrijven al eeuwenlang over hun eigen gezinsleven in autobiografieën, dagboeken en brieven. Voor teksten waarin iemand schrijft over eigen handelen en gevoelens, heeft Jacques Presser dertig jaar geleden de term egodocument geïntroduceerd.[1] Een aantal gezinshistorici, onder wie Alan Macfarlane en Lawrence Stone, heeft gebruikt gemaakt van dit soort bronnen, maar anderen deden dat slechts bij uitzondering. Philippe Ariès, bijvoorbeeld, gebruikte slechts enkele autobiografieën en dagboeken.[2] Edward Shorter wees het gebruik van egodocumenten zelfs uitdrukkelijk af, omdat ze volgens hem subjectief en niet representatief zijn.[3]

Deze kritische houding is bij meer gezinshistorici te vinden, en hangt samen met de wetenschappelijke tradities waarin deze is geworteld, de historische demografie en de sociaal-economische geschiedenis. Gezinshistorici waren tot voor kort vooral geïnteresseerd in vragen omtrent gezinsomvang en -samenstelling. Ze maakten daarvoor gebruik van doopboeken, overlijdensregisters, belastingkohieren en andere archiefbronnen, die ze bij voorkeur met kwantitatieve methoden te lijf gingen. Toen de interesse in de mentaliteitshistorische aspecten groeide, ging men te rade bij pedagogische verhandelingen, medische handboeken en dergelijke geschriften. Men kwam daarmee weliswaar verder dan tabellen en grafieken, maar deze teksten hebben als beperking dat ze meer zeggen over de normen dan over de praktijk. Daarom is de laatste jaren de overtuiging gegroeid dat egodocumenten een onmisbare aanvulling vormen. Tamara Hareven, die ooit een strikt kwantitatieve benadering voorstond, heeft er onlangs op gewezen dat het gebruik van autobiografisch materiaal de nieuwe impuls kan zijn waaraan de gezinsgeschiedenis behoefte heeft.[4]

Er zijn inmiddels een paar belangrijke studies verschenen, die in hoofdzaak op egodocumenten zijn gebaseerd. Linda Pollock bestudeerde de relatie tussen ouders en kinderen in de zestiende tot de negentiende eeuw aan de hand van ruim vijfhonderd Engelse en Amerikaanse dagboeken en autobiografieën.[5] Zij heeft geprobeerd de resultaten zoveel mogelijk te kwantificeren om tot algemeen geldende uitspraken te komen. Zij

gebruikte deze teksten dus als een willekeurige archiefbron. Ze paste de traditionele methoden van de gezinsgeschiedenis toe op een type bron dat zich daartoe niet goed leent en haar kwantitatieve benadering doet geen recht aan de teksten zelf. Zonder kennis over de auteur, diens bedoelingen, en over de ontwikkeling van het genre is een verantwoorde interpretatie onmogelijk.

Een geheel andere aanpak is toegepast door Irene Hardach-Pinke. Zij deed op basis van bijna tweehonderd autobiografische geschriften een vergelijkbaar onderzoek voor Duitsland in de achttiende en negentiende eeuw.[6] Zij koos voor een zuiver beschrijvende benadering, waardoor haar werk vooral een collage van lange citaten is geworden.[7] Ook zij schenkt nauwelijks aandacht aan de ontwikkeling van autobiografische tekstvormen in de loop der eeuwen.

Het schrijven van een geschiedenis van het Nederlandse kind aan de hand van egodocumenten werd tot voor kort onmogelijk geacht.[8] Niet alleen werd de bruikbaarheid van zulke teksten betwijfeld, bovendien meende men dat Nederlanders in het verleden nauwelijks dagboeken en autobiografieën geschreven hebben.[9] Dit blijkt evenwel een te sombere voorstelling van zaken te zijn. In een uitputtende inventarisatie in alle Nederlandse bibliotheken en archieven werden ruim duizend egodocumenten getraceerd uit de periode tussen de zestiende en het begin van de negentiende eeuw. Het betreft zowel gedrukte als in handschrift overgeleverde teksten. Dit corpus vormt de basis van deze studie, maar is zo omvangrijk dat in de komende hoofdstukken slechts een deel van het materiaal daadwerkelijk gebruikt zal worden.[10]

Dank zij deze inventarisatie kan er ook een beeld geschetst worden van de ontwikkeling van het egodocument in Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw.[11] Wat hierbij het eerst opvalt, is de toename in aantal, vooral na het midden van de achttiende eeuw. Hierin week de Republiek niet af van de omringende landen. Een factor die hiertoe heeft bijgedragen, is de toenemende schrijfvaardigheid. Belangrijker waren echter andere culturele aspecten, zoals de groeiende behoefte om het eigen leven vast te leggen.[12]

Onder de Nederlandse autobiografen en dagboekschrijvers bestaat een overwicht van de burgerij. Het ontstaan van beide genres kan dan ook in verband worden gebracht met de opkomst van deze sociale groep. Sinds burgers zich in de middeleeuwen hadden losgemaakt uit de traditionele standenhiërarchie, kenden zij onzekerheid over hun identiteit. Dit leidde

tot een sterkere neiging tot zelfbeschouwing en tot een groter individualiteitsbesef. Vooral degenen die uit hoofde van hun beroep dagelijks de pen hanteerden, zoals predikanten, hoogleraren en juristen, zijn sterk vertegenwoordigd. Maar er zijn ook egodocumenten van ambachtslieden, winkeliers, vissers en boeren. Ook onder hen werd de impuls tot schrijven sterker. Justus van Effen had het reeds in 1734 in zijn *Hollandsche Spectator* over de familieboekjes, die zelfs eenvoudige boeren bijhielden.[13] Alleen de onderste sociale lagen hebben nauwelijks autobiografische geschriften voortgebracht, op enkele dienstmeisjes en een marskramer na.

Onder de auteurs bevinden zich weinig vrouwen. Zij lieten slechts enkele tientallen teksten na. Hier zijn verschillende redenen voor aan te wijzen. De schrijfvaardigheid van vrouwen bleef achter bij die van mannen. In de burgerij leerden vrouwen als regel wel schrijven, maar hun verdere opleiding bleef beperkt. Het is geen toeval dat Anna Maria van Schurman, de meest ontwikkelde vrouw van haar tijd, wél een autobiografie heeft nagelaten. Misschien speelden ook allerlei praktische zaken mee, zoals gebrek aan tijd vanwege het huishouden. De Zaanse Aafje Gijsen stopte met het bijhouden van haar dagboek toen ze trouwde. Jacoba van Thiel, die het huishouden van haar zuster bestierde, had er geen tijd meer voor toen deze een kind kreeg. Wellicht hadden vrouwen er ook minder behoefte aan hun levens vast te leggen. Het gevolg is helaas dat de geschiedenis van het kind vooral door de ogen van vaders en zonen, en nauwelijks door die van moeders en dochters gezien kan worden.

Voor de interpretatie van egodocumenten is het van belang te weten hoe ze tot stand zijn gekomen en waarom ze geschreven werden. Van de verschillende motieven verdient er hier één bijzondere aandacht: het schrijven voor de eigen kinderen. Tientallen auteurs van autobiografieën en dagboeken hebben deze reden expliciet vermeld, terwijl het bij veel anderen uit de tekst blijkt. De meeste autobiografieën en dagboeken waren bedoeld om een brug te slaan tussen twee generaties. Ze werden eerder geschreven vanuit een traditioneel familiebewustzijn dan vanuit een modern individualiteitsgevoel. Soms vinden we beide, schijnbaar tegengestelde aspecten binnen één tekst terug. Een voorbeeld is de autobiografie van de Haarlemse kostschoolhouder Willem van den Hull, geboren aan het eind van de achttiende eeuw, die zowel getuigt van individualiteitsbesef en introspectie als van een obsessie met zijn uitgebreide familie. Misschien heeft het feit dat hij schreef voor een aangenomen zoon tot een vermenging van beide aspecten bijgedragen.[14]

De intenties van de schrijvers konden verschillen in nuances. De predikant Gerardus Schepens schreef zijn autobiografie in 1609 '[op]dat mijn lieve kinderen weten zouden, hoedanige genade mij de Here bewezen heeft'. Zijn collega en tijdgenoot Willem Baudartius sprak de meer bescheiden hoop uit dat zijn autobiografie zijn zoon 'ergens in vordelijk zal konnen wezen'. De Haagse schoolmeester David Beck hield in 1624 een dagboek bij 'om te bewaren tot een zoete gedachtenisse voor mijn lieve kinderen'. Een Rotterdamse koopmansdochter, Anna Maria Theresia C., schreef in 1785 voor haar nog niet verwekte nakomelingen een dagboek: 'misschien zal 't van enig nut zijn voor mijn kinderen, als ik die eens zal hebben'.

Soms gaat een opdracht gepaard met uitsluiting van andere lezers, zoals bij de jurist Hendrik van Stralen, die zijn kinderen erop wees dat zijn memoires alleen voor hun ogen bestemd waren 'en geheel niet om gedrukt of publiek gemaakt te worden'. De Zeeuwse regent Nicolaas Lambrechtsen verzocht zijn dochter zelfs om zijn dagboek na lezing te verbranden (wat ze niet heeft gedaan). Waarom sommige schrijvers meenden dat ze explosieve of op zijn minst controversiële memoires hadden geschreven, is zelden duidelijk. Maar ze waren er altijd van overtuigd dat hun nazaten hun geschriften gretig zouden lezen. De Friese schipper Ids Tjaarda vreesde zelfs dat zijn kinderen er ruzie over zouden krijgen en schreef op het omslag van zijn autobiografie: 'Ieder een half jaar om te lezen.'

De Hoornse kaashandelaar Jan Pet zag zijn autobiografie als een literaire nalatenschap bij gebrek aan een materiële. Willem Ockerse sprak eveneens van 'een schriftelijk legaat' en hij hoopte dat zijn kinderen aan hem zouden denken als ze met zijn *Vruchten en resultaten van een zestigjarig leven* zijn graf zouden bezoeken. J.G.J. de Bretone voorzag zijn autobiografie van een ontroerende opdracht aan zijn zoon Joannes, 'aan welke de Almachtige God zijn verstand wedergeve, dat na de kinderziekte verloren is, en hierdoor aan hem genadelijk vergunne deze mijne aantekeningen met begrip te mogen lezen'.

In vroege teksten lijkt het vaak alsof men opschreef wat men gewoonlijk doorvertelde. Deze teksten staan relatief dicht bij het gesproken woord. Vooral auteurs van wie de stijl niet verschraald was door een universitaire opleiding hoort men in hun teksten als het ware praten. Na 1800 komt het daarnaast voor dat men juist datgene ging opschrijven waarover men niet kon of wilde praten. Over zijn jeugdjaren bewaarde Andreas Charles van Braam Houckgeest het stilzwijgen, totdat hij besloot zijn au-

tobiografie te schrijven: 'Treurige en pijnlijke herinneringen aan mijne kindse en jeugdige jaren verbonden waren oorzaak, dat ik hoogst zeldzaam, zelfs met mijne vrouw zeer spaarzaam, over dat tijdperk van mijn leven sprak.' Johannes Wilkens schreef eveneens dat hij tegenover zijn vrouw en kinderen altijd gezwegen had over zijn treurige jeugd. Beiden schreven rond 1860 met een voor hun tijd ongekende openhartigheid. Geschreven teksten waren een alternatief geworden voor mondelinge communicatie.

De ruim duizend egodocumenten die tijdens het inventariserend onderzoek ontsloten werden, vormen de basis voor deze studie. De teksten kunnen onderverdeeld worden in een aantal genres.[15] Reisjournalen vormen met bijna vijfhonderd teksten de grootste groep. Verder zijn er ruim tweehonderd dagboeken en een even groot aantal autobiografieën. De overige teksten zijn te gevarieerd om onder één noemer te worden gebracht. Veelal zijn het losse aantekeningen van persoonlijke aard.

Reisjournalen zijn voor de studie van het kind van ondergeschikt belang.[16] De meeste leveren hoogstens informatie op over meereizende kinderen of bevatten observaties over kinderen die men onderweg tegenkwam. Interessanter zijn een paar journalen die door kinderen zijn geschreven. Ten slotte zijn er enkele tientallen verslagen van *grand tours*, de buitenlandse studiereizen die jongeren uit welgestelde families maakten ter afsluiting van hun universitaire studie, en die iets kunnen vertellen over de overgang van jeugd naar volwassenheid.[17]

Dagboeken zijn voor de bestudering van het kind veel belangrijker. Het dagboek heeft als genre een lange geschiedenis. Het had aanvankelijk veelal een zakelijk karakter en kon zijn voortgekomen uit een kasboek of een familieboekje met genealogische aantekeningen. Gedrukte almanakken leenden zich vanaf de zestiende eeuw voor het bijhouden van een dagboek, omdat er vaak ruimte voor aantekeningen in was opgenomen.

Het karakter van dagboeknotities was aanvankelijk doorgaans zakelijk en kroniekmatig, maar sinds de zeventiende eeuw werden sommige schrijvers meer persoonlijk. Er vond een overgang plaats van het externe dagboek naar het interne dagboek. Deze introspectie had eerst een religieus karakter. Het dagboek fungeerde vooral bij hervormden als een middel om duidelijkheid te scheppen in de verhouding tot God. Het openhartige *journal intime*, het dagboek als middel tot zelfkennis, dateert pas uit de late achttiende eeuw. Het eerste Nederlandse voorbeeld is dat van Alexander van Goltstein, die zijn dagboek de 'vertrouwde van mijn hart'

noemde. Het omvangrijkste *journal intime* – het telt dertienduizend bladzijden – werd in de eerste helft van de negentiende eeuw geschreven door Willem de Clercq.

Dagboeken bevatten doorgaans notities voor eigen gebruik en fungeerden als geheugensteun. Hierbij moet het woord overigens niet te letterlijk worden opgevat, want maar weinigen maakten met dagelijkse regelmaat aantekeningen. Wel worden de impressies meestal heet van de naald neergeschreven, welke werkwijze de auteur weinig mogelijkheden geeft om een structuur in de tekst aan te brengen. Veel dagboeken zijn echter overgeleverd in bewerkte·net-versies, waarvan de kladnotities meestal verloren zijn gegaan. Deze tendens zette door in de late achttiende eeuw toen de eerste literaire dagboeken werden gepubliceerd, zoals dat van Hieronymus van Alphen. De gedrukte versie daarvan verschilt aanzienlijk van het in handschrift overgeleverde origineel.[18] Later, in de negentiende eeuw, werd het dagboek een geliefde vorm voor de roman, vooral sinds de Tachtigers.[19] De keuze voor deze in oorsprong niet-fictionele vertelvorm droeg bij tot het naturalisme dat zij nastreefden.

De dagboeken die ouders bijhielden over het opgroeien van hun kinderen, vormen een apart genre. Dat van Constantijn Huygens is het meest omvangrijke uit de zeventiende eeuw in heel Europa.[20] Pas twee eeuwen later zijn er in Nederland vergelijkbare bronnen te vinden, zoals de aantekeningen van Willem de Clercq en die van Elizabeth Richards, de Ierse echtgenote van de Nederlandse militair F.W. van Limburg Stirum.

Vanaf het eind van de achttiende eeuw propageerden pedagogen het bijhouden van zo'n dagboek, omdat het de ouders inzicht kon geven in de ontwikkeling van hun kind. Toch duurde het tot rond 1900 voordat het bijhouden van een 'kinderdagboek' in bredere kring gebruikelijk werd. Het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Het Kind* publiceerde er in 1910 een uitvoerig pleidooi voor.[21] In latere nummers verschenen fragmenten uit het dagboek van een lezeres.[22] In 1916 publiceerde Lili van Kol een bewerking van het dagboek dat ze gedurende de eerste levensjaren van haar zoontje had bijgehouden, *Uit het dagboek eener jonge moeder*.[23] Het boekje heeft meer een poëtisch dan pedagogisch karakter, maar bevat af en toe citaten uit het oorspronkelijke dagboek en kan een voorbeeldfunctie hebben gehad.

Het dagboek kreeg omstreeks 1800 nog een ander pedagogisch doel. Sommige ouders lieten hun kinderen een dagboek bijhouden om hen aan te zetten tot zelfreflectie. Ze moesten gaan nadenken over het goede en vooral het kwade dat ze dagelijks verrichtten. Kinderen werden regelma-

tig gewezen op het nut van zelfkennis, zoals in het gelijknamige kindergedichtje van Pieter 't Hoen uit 1803:

> 'Mijn vader zegt dat ik vooral
> Mijzelfs moet leeren kenne
> Opdat ik op dit aardsche dal
> Mij leer aan deugd gewennen.'[24]

Een bijkomend motief was dat ouders hun kinderen via zo'n dagboek beter konden controleren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het dagboek dat Otto van Eck vanaf zijn elfde jaar bijhield en geldt vermoedelijk ook voor het tiental andere kinderdagboekjes uit die tijd.[25] Eenzelfde functie had het dagboek dat de Harderwijkse hoogleraar Matthias van Geuns in 1784 zijn vijftienjarige zoon Jakob opdroeg te schrijven toen deze in Amsterdam ging studeren. Hij moest het geschrevene wekelijks naar huis sturen.[26]

Tegenwoordig geldt het bijhouden van een dagboek eerder als een activiteit die typerend is voor adolescenten op zoek naar een eigen identiteit.[27] Adolescentendagboeken van voor 1800 zijn zeldzaam. Het oudste bekende voorbeeld in Nederland is dat van Alexander van Goltstein.

De ontwikkeling van de autobiografie verliep in grote lijnen gelijk aan die van het dagboek. Zestiende-eeuwse teksten hebben vaak een kroniekmatig karakter en zijn een opsomming van gebeurtenissen in de omgeving van de auteur. Later kwam er een onderscheid tussen de persoonlijke autobiografie en het genre van de memoires, waarin het publieke leven van de auteur centraal staat. Ook autobiografieën getuigen van een ontluikend individualisme, waarbij religieuze zelfbeschouwing zich in de achttiende eeuw ontwikkelde tot een diepergravende introspectie.

Meer dan bij het dagboek werd in de autobiografie de vorm bepaald door literaire conventies. Een klassiek voorbeeld waren de *Belijdenissen* van de kerkvader Augustinus, dat eeuwenlang als model heeft gediend voor bekeringsgeschiedenissen.[28] Geënt op dit stramien waren de autobiografieën die in kringen van het piëtisme, de bevindelijke stroming binnen het hervormde geloof, werden geschreven. Een geheel ander model bood de schelmenroman, een populair genre verhalen over lieden die zich op gewiekste wijze door het leven sloegen. Franciscus Kersteman beschreef zijn eigen leven in deze trant. Zijn literaire voorbeelden vond deze jurist en oplichter dicht bij huis, want hij had al verschillende picareske romans gepubliceerd. Toch baseerden lang niet alle schrijvers hun levensverhaal

in even grote mate op bestaande voorbeelden, zoals de bekeringsgeschiedenis, de schelmenroman of de geleerdenbiografie, wat ook een standaardgenre was. Sommige auteurs waren nauwelijks bekend met zulke voorbeelden, en sloten eerder aan bij mondelinge verhaaltradities.

In de late achttiende eeuw kreeg de autobiografie haar moderne vorm. De *Confessions* van Jean-Jacques Rousseau ging als het nieuwe model gelden. Pas na verloop van tijd oefende dit in 1782 gepubliceerde werk in Nederland invloed uit. Er verscheen geen Nederlandse uitgave van, maar er was wel belangstelling voor getuige het feit dat Bilderdijk er een vertaling van maakte.[29] Eerlijkheid en openhartigheid vormden nu de voornaamste eisen die aan een schrijver werden gesteld. Het woord autobiografie deed in de loop van de negentiende eeuw zijn intrede in de Nederlandse taal, wat aangeeft dat het genre toen een vastomlijnde vorm had gevonden.[30]

De autobiografie heeft in het algemeen een meer publiek karakter dan het dagboek. Ook in handgeschreven versie was zij vaker bestemd voor een publiek van kinderen of zelfs een bredere kring van lezers. Een autobiografie is als regel een hechter en bewuster geconstrueerde tekst dan een dagboek. De schrijver wil een bepaald beeld van zichzelf overbrengen op zijn lezers. Dat geldt zeker voor degenen die hun teksten lieten drukken. Vóór de negentiende eeuw gebeurde dat overigens hoogst zelden, want het publiceren van een boek over zichzelf vond men toen getuigen van hoogmoed. De oudste gedrukte autobiografieën verschenen dan ook postuum. De autobiografie van Jacob Cats werd bijvoorbeeld pas veertig jaar na zijn overlijden opgenomen in een nieuwe editie van zijn verzameld werk. In de achttiende eeuw publiceerden alleen Coenraat Droste, Gerrit Paape en Franciscus Kersteman bij hun leven een autobiografie. Het is geen toeval dat zij allen reeds actief waren als schijvers en journalisten en gewend waren in de publiciteit te treden.

Omstreeks 1800 kreeg de autobiografie een hogere literaire status dank zij auteurs als Rousseau, Stendhal, J.W. Goethe, Edward Gibbon en Benjamin Franklin. De autobiografie werd een literaire vorm en de grens met fictie vervaagde. In sommige autobiografieën herschiep de auteur zijn eigen leven met veel fantasie. Veelzeggend is de titel die de in 1763 geboren schrijver Jacob Eduard de Witte aan zijn autobiografie gaf: *Roman van mijn leeven.* De invloed van het naturalisme droeg in de negentiende eeuw veel bij tot de populariteit van de autobiografie als verhaalmodel. Een bekend voorbeeld is *Een nagelaten bekentenis* van Marcellus Emants. Emants kwam trouwens uit een familie die een traditie kende in het schrijven van dagboeken en reisjournalen.[31]

Hoe vaag de grens tussen roman en autobiografie ook kan zijn, toch is het in de meeste gevallen duidelijk of de lezer een tekst moet begrijpen als autobiografie (met al dan niet bewust gebruikte fictionele elementen) of als fictie (met onvermijdelijke ontleningen aan de realiteit). Daarbij moet wel met dubbele bodems rekening worden gehouden. Juist de dik opgelegde verzekering dat alles wat volgt werkelijk gebeurd is, hoort bij de presentatie van een picareske roman. Zuiver fictieve teksten die de pretentie hebben echt te zijn, vervalsingen dus, zijn zeldzaam. Een voorbeeld zijn de zogenaamde *Gedenkschriften* van een zekere H.v.A., die in 1882 werden gepubliceerd. Deze memoires zijn in feite ontsproten aan de fantasie van de veelschrijver A.W. Engelen.[32] Tot voor kort meende men echter dat het om echte memoires ging, en het boek was bij verschijnen zo'n succes dat het de publikatie van authentieke autobiografieën heeft tegengehouden. De kinderen van Maurits VerHuell zagen er, blijkens een aantekening in potlood op het omslag van het manuscript, om die reden van af de veel interessantere autobiografie van hun vader in druk te laten verschijnen.

Binnen de autobiografie ontwikkelde zich sinds de late achttiende eeuw een belangrijk subgenre: jeugdherinneringen. De groeiende populariteit daarvan, zowel bij schrijvers als bij lezers, is op zichzelf al een aanwijzing voor de grote veranderingen die omstreeks 1800 in beeld en waardering van de kindertijd optraden. Het onderwerp zal daarom hierna uitvoeriger aan de orde worden gesteld.

De egodocumenten die in deze studie zijn gebruikt, bieden drie perspectieven op het kind: er zijn ouders die over kinderen schrijven (in dagboeken en brieven), er zijn volwassenen die over hun jeugd schrijven (in autobiografieën) en ten slotte zijn er kinderen, die over zichzelf schrijven (in dagboeken). Van dit materiaal wordt op twee manieren gebruik gemaakt. In het eerste deel van dit boek worden aan de hand van een achttal egodocumenten portretten van kinderen en adolescenten geschetst. Zij zijn geconcentreerd rond twee perioden: de Gouden Eeuw (1600-1690) en de tijd tussen Verlichting en Romantiek (1790-1840). Het gaat om momentopnamen, maar er tekenen zich al enkele grote lijnen af. Zo ontwikkelde het opvoeden zich van een vanzelfsprekende zaak naar iets waarvoor men te rade ging bij adviesboeken.

In het tweede deel van dit boek wordt een aantal thema's nader uitgewerkt. De ontwikkeling in de tijd staat nu centraal. De twee eerste onderwerpen betreffen concrete aspecten van het kinderleven: spel en straf. Dat pedagogen hierover andere ideeën ontwikkelden, is bekend, maar hier zal

ook worden nagegaan hoe de ouders erover dachten, hoe ze hun kinderen straften en hoe kinderen op later leeftijd terugkeken op deze kanten van hun jeugd. Het blijkt dat eind achttiende eeuw grote veranderingen optraden in zowel praktijk als perceptie. Datzelfde geldt voor het derde thema, het inhuren van minnen voor zuigelingen. De conclusies van buitenlands onderzoek blijken niet geldig te zijn voor de Republiek, en bovendien is er een aanzienlijke discrepantie tussen de ideeën van pedagogen en medici enerzijds en de praktijk binnen het gezin anderzijds. Het vierde thema betreft de volwassenwording en beroepskeuze, het vijfde scholen en onderwijs.

Sinds de achttiende eeuw gingen autobiografen op een andere manier over hun jeugd schrijven, wat het zesde thema is. De nieuwe conventies van het genre maakten dat mensen hun jeugdherinneringen op een andere wijze gingen verwoorden. Ook het herinneringsproces zelf veranderde in deze periode. Autobiografen gingen schrijven over zaken waarover men in vroeger eeuwen had gezwegen. Deze veranderingen maakten in de negentiende eeuw de opkomst van de jeugdherinnering als literair genre mogelijk. In het laatste hoofdstuk wordt ten slotte ingegaan op de manier waarop ouders in woord blijk gaven van hun gevoelens bij het overlijden van een kind. Aanvankelijk waren egodocumenten daarvoor, anders dan men zou verwachten, niet de geëigende plaats. Wel bestonden er andere expressiemiddelen, in het bijzonder de funeraire poëzie (lijk- en grafdichten). Ook hier vond omstreeks 1800 een omslag plaats: nu werden dagboeken juist wel een plaats om emoties in tot uitdrukking te brengen.

In dit tweede deel worden egodocumenten geplaatst binnen een breder kader van andere geschriften over het kind, waaronder opvoedkundige traktaten, etiquetteboeken, romans, spreekwoorden, anekdoten, gedichten en kluchten. Ook beeldmateriaal, waaronder schilderijen, prenten en tekeningen, maken deel uit van het betoog. Hiermee worden zowel de mogelijkheden als de begrenzingen van het egodocument als historische bron duidelijk gemaakt.